

УДК 376. 1: 616.28 – 008.14

О.І. Дмитрієва
dmitroxana@rambler.ru

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СПЕЦІАЛЬНІЙ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Відомості про автора: Оксана Дмитрієва, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. E-mail: dmitroxana@rambler.ru

Contact: Oksana Dmitriieva, PhD, Profesor of correctional pedagogy and inclusive education department of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilsky, Ukraine. E-mail: dmitroxana@rambler.ru

Дмитрієва О.І. Дослідження проблеми формування правосвідомості особистості у спеціальній психолого-педагогічній літературі. У статті автор висвітлює результати дослідження проблеми формування правосвідомості особистості у спеціальній психолого-педагогічній літературі.

Автор наголошує на важливості розглянути питання формування правосвідомості особистості у його історичному розвитку, що дасть можливість на науковій основі виявити джерела даного явища, головні етапи його розвитку і на основі цього визначити його сучасний стан, роль і місце у суспільному житті.

Автор зазначає, що у спеціальній педагогіці вивчення проблеми правової освіти та формування правосвідомості дітей з порушеннями психофізичного розвитку представлені низкою досліджень, у тому числі працями відомих сурдопедагогів. Разом з тим, питання підготовки випускників спеціальних шкіл до самостійного життя, у якому їм доведеться виконувати різноманітні соціальні ролі, узгоджуючи власну поведінку із загальноприйнятими правилами і нормами суспільства, є на сьогодні особливо актуальною. Очевидною є об'єктивна потреба цілеспрямованої діяльності усіх соціальних інститутів держави в галузі правового виховання і формуванні правосвідомості учнівської молоді. Формування правосвідомості учнів з порушеннями психофізичного розвитку обумовлює усвідомлення ними необхідності існування правових норм (як у суспільстві, так і в школі, у класі), переконання у необхідності їх дотримання; прагнення до реалізації своїх громадянських прав і свобод; критичне співвіднесення власного способу життя з нормами життя суспільства; відповідність поведінки учня нормам моралі і права; принциповість та чесність у правовідносинах з іншими людьми. Сформованість вищезазначених якостей сприятиме успішній інтеграції учнів з порушеннями психофізичного розвитку у соціум після закінчення навчання у спеціальному загальноосвітньому навчальному закладі.

Ключові слова: правосвідомість, особистість, діти з порушеннями психофізичного розвитку, діти з порушеннями слуху.

Дмитриева О.И. Исследование проблемы формирования правосознания личности в специальной психолого-педагогической литературе. Автор акцентирует внимание на необходимости рассматривать вопрос формирования правосознания личности в его историческом развитии, что предоставит возможность на научной основе выяснить источники данного явления, главные этапы его развития и на основе этого определить его современное положение, роль и место в общественной жизни.

Автор отмечает, что в специальной педагогике изучение проблемы правового образования и формирования правосознания детей с нарушениями развития представлены рядом исследований, в том числе работами известных сурдопедагогов. Вместе с тем, вопрос подготовки выпускников специальных школ к самостоятельной жизни, в которой им нужно будет исполнять различные социальные роли, согласовывая собственное поведение с общепринятыми правилами и нормами общества, является сегодня особенно актуальным. Очевидна объективная необходимость целеустремленной деятельности всех социальных институтов государства в области правового воспитания и формирования правосознания ученической молодежи. Формирование

правосознания учащихся с нарушениями психофизического развития приводит к осознанию ими необходимости существования правовых норм (как в обществе, так и в школе, в классе), убеждения в необходимости их соблюдения; стремления к реализации своих гражданских прав и свобод; к критическому соотношению собственного способа жизни с нормами жизни общества; соответствию поведения учащегося нормам морали и права; принципиальности и честности в правовых отношениях с другими людьми. Сформированность вышеперечисленных качеств способствует успешной интеграции учащихся с нарушениями психофизического развития в социум после окончания обучения в специальном общеобразовательном учебном заведении.

Ключевые слова: правосознание, личность, дети с нарушениями психофизического развития, дети с нарушениями слуха.

Dmitriieva O.I. The research of the problem of personal legal consciousness forming in special psycho-pedagogical literature. The results of the research of personal legal consciousness forming in special psycho-pedagogical literature are represented in this article.

The author lays stress on the importance of studying the problem of personal legal consciousness forming in its historical development. This can help to find out the sources of the given issue on scientific basis and the main stages of its development. As a result its modern condition, role and place in social life can be determined.

The author claims that the studying of the problem of legal education and forming of legal consciousness of children with violation of psychophysical development is represented by researches of famous deaf-and-dumb teachers. The problem of special schools graduates training for independent life where they have to perform different social roles is of current importance. It is obvious that all state social institutions should be purposeful in the field of legal education and pupils' legal consciousness forming. The forming of legal consciousness of pupils with violation of psychophysical development means that they should understand the necessity of legal norms existence (both in society and school) and their observance. They should strive for realization of their civil rights and freedoms, critically correlate their own walks of life with social norms, behave according to moral and right norms. Forming of all qualities mentioned above will contribute to successful integration of pupils with violation of psychophysical development into society after graduation from special educational institution.

Key words: legal consciousness, personality, children with violation of psychophysical development, hard of hearing children.

У сучасних умовах розвитку України, коли в наявності економічна та політична нестабільність, ускладнення криміногенної ситуації в державі, особливо актуальним є питання зміцнення законності і правопорядку, формування правосвідомості підростаючого покоління як основи, регулятора, головного чинника правової поведінки особистості у суспільстві.

Психолого-педагогічна наука та педагогічна практика доводять, що ефективність розвитку дитини залежить від багатьох умов, однією з яких є педагогічний вплив, а саме організація процесу її виховання. Виховання дитини з порушенням психофізичного розвитку розглядається як процес розвитку природних сил, здібностей дитини за допомогою організованої педагогами різноманітної спільної діяльності дітей і дорослих. Це „планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності” [8, с. 57]. Важливе значення для успішної адаптації дитини з порушенням психофізичного розвитку у суспільстві, виконання нею різноманітних соціальних ролей має сформованість правосвідомості.

Фундаментальні положення, що є основою досліджень проблем виховання дітей із порушеннями психофізичного розвитку, закладені у працях І. Беха, В.Бондаря, Л. Виготського, Г. Дульнева, В. Синьова, М. Ярмаченка та ін. Вчені зазначають, що реалізація позитивного впливу окремої людини на процеси, які відбуваються у суспільстві, значною мірою залежить від рівня сформованості у підростаючого покоління етичних та правових норм. Актуальні питання навчання та виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку представлені у дослідженнях Л. Борщевської, О. Вержиховської, А. Висоцької, В. Засенка, А. Колупаєвої, І. Колесника, Т. Сак, М. Супруна, В. Липи, С. Литовченко, М. Матвеевої, С. Миронової, О. Ляшенко, О. Хохліної.

Разом з тим, питання підготовки випускників спеціальних шкіл до самостійного життя, у якому їм доведеться виконувати різноманітні соціальні ролі, узгоджуючи власну поведінку із загальноприйнятими правилами і нормами суспільства, є на сьогодні особливо актуальною. Очевидною є об’єктивна потреба цілеспрямованої діяльності всіх соціальних інститутів держави в галузі правового виховання і формуванні правосвідомості учнівської молоді. Формування правосвідомості учнів з порушеннями психофізичного розвитку обумовлює усвідомлення ними необхідності існування правових норм (як у суспільстві, так і в школі, у класі), переконання у необхідності їх дотримання; прагнення до реалізації своїх громадянських прав і свобод; критичне співвіднесення власного способу життя з нормами життя суспільства; відповідність поведінки учня нормам моралі і права;

принциповість та чесність у правовідносинах з іншими людьми. Сформованість вищезазначених якостей сприятиме успішній інтеграції учнів з порушеннями психофізичного розвитку у соціум після закінчення навчання у спеціальному загальноосвітньому навчальному закладі.

Метою статті є вивчення питання формування правосвідомості особистості дітей з порушеннями психофізичного розвитку у його історичному розвитку, що дасть можливість на науковій основі виявити джерела даного явища, головні етапи його розвитку, і на основі цього визначити його сучасний стан, роль і місце у суспільному житті.

У спеціальній педагогіці вивчення проблеми правової освіти та формування правосвідомості дітей з порушеннями психофізичного розвитку представлені декількома дослідженнями. Б. Пузанов одним із перших здійснив дослідження даного аспекту та опублікував його результати у своїй дисертаційній роботі „Правове навчання та виховання учнів старших класів допоміжної школи” (1980 р.). Вчений наголошує на необхідності розробки системи правового виховання і навчання розумово відсталих учнів з метою їх подальшої соціальної адаптації в умовах виробничого колективу, у побуті та у суспільному житті. У своїй роботі він зазначив два аспекти проблеми взаємовідносин аномальної дитини із зовнішнім середовищем як проблеми соціальної, а саме: перший – „вироблення моральної позиції суспільства стосовно аномальної дитини та висхідними із цього права аномальної особистості; другий – моральне виховання аномальної особистості у відповідності з мораллю даного суспільства” [7, с. 6]. Б. П. Пузанов у рамках свого дослідження здійснив вивчення наявних правових знань учнів допоміжних шкіл, відповідність змісту правових знань, що містить діюча програма, меті та завданням правової освіти у допоміжній школі, їх доступність розумінню розумово відсталими школярами [там же, с. 8].

Вагому роль дослідник відводить значенню позакласної системи піонерської роботи, яка завдяки ігровим формам ставала для розумово відсталих учнів ситуативно виправданою схемою поведінки, коли виконувались накази старших, дисципліна та товариська взаємодопомога у грі ставали доступнішими, а отримані на уроках знання знаходили конкретне підкріплення. Автор ставить питання про доцільність створення навчального предмета, в основу якого може бути покладено розроблений автором зміст правової освіти в старших VIII – IX класах допоміжної школи.

Дослідження питань правового навчання та виховання дітей з тяжкими порушеннями мовлення було здійснено С. Фалько (2003). Вона зазначає, що для учнів старших класів шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення характерні несформованість правосвідомості, незнання законів і спрощений погляд на правові категорії, низька правова обізнаність. С. Фалько наголошує на тому, що завдання

правового виховання можуть бути повністю реалізовані тільки у контексті загального розвитку школяра у навчально-виховному процесі, пропонуючи для цього правові тексти з урахуванням вікових закономірностей розвитку підлітків.

У контексті нашого подальшого дослідження особливостей формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху, особливої уваги ми надавали аналізу висвітлення цієї проблеми у працях відомих сурдопедагогів, адже виховний процес учнів зі зниженим слухом має певні особливості, що визначається значенням повноцінного функціонування слухового аналізатора для формування соціальних навичок учнів. За словами Л. Виготського, глухонімота порушує соціальні зв'язки особистості. Проблеми соціалізації осіб зі зниженим слухом пов'язані із фіксацією на власному дефекті, тому у освітньому процесі необхідно враховувати своєрідність формування інтересів старшокласників зі зниженим слухом, особливості соціального типу їх розвитку, соціалізації, входження в культуру мікросоціуму, самовизначення у ній (П. Крисанов, В. Паленний, І. Колесник, В. Засенко).

Підкреслюючи спадковість систем виховання і навчання дітей з порушеннями слуху минулого і теперішнього, видатний сурдопедагог О. Дячков підкреслював, що „удосконалюючи сучасну теорію виховання, освіти і навчання дітей з недоліками слуху, необхідно керуватися тим, що вона не ігнорує педагогічну спадщину минулого, а критично відбирає і творчо використовує все цінне, позитивне, прогресивне з педагогічних систем минулого” [3, с. 32].

На II з'їзді з соціально-правової охорони неповнолітніх (СПОН, 1924) з програмною доповіддю про принципи виховання аномальних дітей виступив Л. Виготський. Зробивши глибокий аналіз дефекту, його корекції і компенсації, він узагальнив науковий підхід до цілей, задач і змісту соціального виховання і навчання, в основу якого були закладені єдині з масовою школою принципи соціального виховання учнів. Вчений підкреслював, що „соціальне виховання дефективної дитини – єдиний науково-стійкий та ідейно вірний шлях” [1, с. 14].

На з'їзді заслуховувалось питання про організацію самоуправління у процесі виховної роботи у школі глухих (В. Ткаченко і В. Комлякова, м. Ленінград). Організація самоуправління в школах глухих в 20-ті роки позитивно вплинула на соціальне виховання учнів, яке здійснювалось у різних напрямках: виховання колективізму, почуття відповідальності, патріотизму, політичної освіти і трудового виховання.

Організація суспільно-корисної праці, гурткова і клубна робота становили основний зміст позакласної роботи з правового виховання школярів з порушеннями слуху. З 1924 року у деяких школах для глухих організовувались перші дитячі громадські організації. Створення їх сприяло вихованню у глухих дітей почуття людської гідності, ініціативи. Відповідальний працівник Наркомосвіти РРФСР П. Почапин

зазначав, що усвідомлення того, що вони, глухонімі...охоплені цим рухом, входять до нього як нормальні, як рівна сила, котра підтягує їх до загального рівня, дуже добродійно впливає на розвиток глухонімих... їх творчої ініціативи, розвиває у них необхідність зазначав, що взаємодопомоги, колективної праці” [6, с. 7].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років вітчизняні сурдопедагоги перейняли цінні педагогічні ідеї педагога-новатора А. Макаренка. Значному підвищенню ефективності роботи спеціальної школи для дітей з порушеннями слуху в позаурочний час сприяло створення в школах дитячих громадських організацій, розширення форм їх діяльності.

У повоєнний період з’являються роботи вчених-сурдопедагогів, що висвітлюють питання спеціального виховання глухих учнів. Узагальнюючи досвід виховної роботи в школах глухих, вони розкрили недоліки в її організації і проведенні, одноманітність у змісті і формах роботи, малоефективну роботу учнівських організацій (Д.Азбукін). І. Данюшевський відзначав, що ступінь суспільної свідомості учнів далеко недостатній, у багатьох випадках має місце нестерпима спрощеність в роз’ясненні суспільних подій. Він наголошував на тому, що обмежені можливості мовного спілкування глухих учнів не повинні перешкоджати їх ідейному і суспільному вихованню. Якщо для чуючих є доступним отримувати інформацію з суспільного життя не тільки в школі, але й поза школою шляхом спілкування з оточуючими, то школа глухонімих є фактично єдиним джерелом соціального виховання, ще більш актуальним, ніж для масової школи [2, с. 37]. Завдання виховання глухих дітей на думку І. Данюшевського, полягає в тому, „щоб виховувати у дітях почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, запалити в них гаряче почуття любові до Батьківщини. Таке виховання сприяє відживанню ізольованості глухонімих від зовнішнього світу і вихованню в них почуття спільності з усією країною і народом” [там же, с.58]. Основними умовами ефективності виховання глухих учнів визначались: а) участь у суспільній праці, в побудові нового життя; б) дотримання принципів диференційованого і індивідуального підходу. „Без знання кожної глухонімої дитини неможливим є здійснення ефективного виховного впливу на неї” [там же, с.56].

Вперше звернув увагу сурдопедагогів на необхідність дати чітке визначення меті і завданням виховання глухих дітей відомий радянський сурдопедагог О. Дячков. Він зазначав, що без внесення принципової ясності в розуміння мети і завдання виховання глухонімих дітей, дослідження процесу розвитку системи виховання і навчання не може бути науково обґрунтованим [3, с.168]. О.Дячков підкреслював, що цілеспрямованість виховного процесу вимагає від сурдопедагога уміння ще „до початку організації процесу виховання ... уявити собі новий стан глухонімої дитини, тобто якою вона повинна бути при закінченні спеціальної школи” [там же, с.169]. На думку вченого мета соціального виховання глухих дітей містить у собі всебічний розвиток особистості на основі компенсаторних можливостей, повне подолання наслідків

глухонімоти для здорового розумового і фізичного розвитку; оволодіння науковими і теоретичними знаннями на основі формування мови слів як засобу мислення і пізнання; вивчення основ виробництва і прищеплення дитині трудових навиків у вибраній спеціальності; формування моральних якостей і навиків культурної поведінки в колективі. Відтак ця мета передбачає „підготовку дітей як активних діячів суспільного розвитку” [там же, с. 177].

Значним внеском у розвиток теорії і практики виховання школярів з порушеннями слуху стали дослідження видатного вітчизняного сурдопедагога С. Зикова. На його думку, висхідним положенням у виховній роботі в умовах школи-інтернату для глухих дітей є виховання за допомогою педагогічно організованої діяльності дітей. Одним із важливих завдань виховання визначається „утворення організованого, пов’язаного з життям оточуючих, колективу” [4, с.23].

Говорячи про правове виховання глухих учнів, С. Зиков підкреслював, що „найміцніші правильні переконання формуються у школярів у процесі практичної діяльності” [там же, с.115].

Значний внесок у вивчення проблеми особливостей виховання особистості глухого школяра здійснено І. Колесником. У роботі „Соціалізація особистості глухого школяра” (1994) автором представлено соціалізацію глухих школярів як педагогічну проблему, розкрито її сутність завдання і функції; запропоновано орієнтовну програму вивчення особистості глухого школяра, методика дослідження соціальної вихованості та визначення її рівнів [5].

Підводячи підсумок вивчення цього аспекту означеної проблеми, можна стверджувати, що до найбільш суттєвих і фундаментальних характеристик людини відноситься свідомість. Її важливість пов’язана з такими ознаками, які зумовлюють провідні сфери людського буття – пізнання, переживання, активні стосунки з оточуючим і відбиваються у певних психологічних особливостях людини. А саме: здатність до акумуляції знань та здійснення самопізнання, забезпечення цілеспрямованої діяльності та певне ставлення особистості до когось або чогось.

Аналіз результатів дослідження стану розробленості проблеми у спеціальній психолого-педагогічній літературі засвідчив, що формування правосвідомості підростаючого покоління відбувається у процесі правової освіти, важливе значення у якій належить правовому вихованню. Процес викладання суспільствознавчих дисциплін у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для дітей з порушеннями психофізичного розвитку, з одного боку, і процес оволодіння знаннями із цих предметів учнями, з іншого, мають певну особливість. Дітям важко дається вивчення суспільствознавчих дисциплін на такому рівні, на якому засвоюють їх учні загальноосвітніх шкіл. Водночас, знання, які засвоюють школярі з порушеннями психофізичного розвитку, часто мають інформативний характер, тому учням важко застосувати набуті знання у практичних ситуаціях, у

повсякденному житті.

Результати теоретичного аналізу літературних джерел засвідчили, що формування правосвідомості особистості є актуальною психологічною та педагогічною проблемою. Правосвідомість особистості – це форма відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні і вольові процеси і стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які направлені на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин.

Виявлено, що правосвідомість учнів з порушеннями психофізичного розвитку формується засобами системного правового навчання та виховання. Формування правосвідомості особистості являє собою цілеспрямовану діяльність держави, громадських організацій, соціальних інститутів з передачі правових знань, систематичний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою формування установок, поглядів, орієнтацій, які є гарантом виконання та поваги до правових норм.

Таким чином, аналіз літературних джерел дає підстави для висновку про те, що в теорії спеціальної педагогіки недостатня увага надавалася проблемі формування правосвідомості школярів з порушеннями психофізичного розвитку. Більшість досліджень розглядають лише загальні питання правового виховання. Відтак цю проблему можна розглядати як недостатньо вивчену, як таку, що потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. **Выготский Л. С.** К психологии и педагогике детской дефективности / Лев Семенович Выготский // Вопросы воспитания слепых, глухонемых и умственно отсталых детей. – М., 1924. – С.14.
2. **Данюшевский И. И.** Учебно-воспитательная работа в детских домах и спецшколах / Израиль Исаакович Данюшевский. – М., 1954. – 283 с.
3. **Дьячков А. И.** Воспитание и обучение глухонемых детей / Алексей Иванович Дьячков. – М.: АПН РСФСР, 1957. – 348 с.
4. **Зыков С. А.** Обучение глухих детей по принципу формирования речевого общения / Сергей Александрович Зыков. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 360 с.
5. **Колесник І. П.** Соціалізація особистості глухого школяра / І. П. Колесник. – К., 1994. – 110 с.
6. **Почапин П. П.** О детском и юношеском коммунистическом движении в школах глухонемых и слепых / П. П. Почапин. – М., 1928. – 40 с.
7. **Пузанов Б. П.** Правовое обучение и воспитание учащихся старших классов вспомогательной школы : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Б. П. Пузанов. – М, 1980. – 20 с.
8. **Спеціальна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / за ред. В. І. Бондаря.** – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.

References

1. **Vyigotskiy L. S.** K psihologii i pedagogike detskoy defektivnosti / Lev Semenovich Vyigotskiy // Voprosyi vospitaniya slepyih, gluhonemyih i umstvenno otstalyih detey. – M.,1924. – S.14.
2. **Danyushevskiy I. I.** Uchebno-vospitatelnaya rabota v detskih domah i spetsshkolah/ Izrail Isaakovich Danyushevskiy. – M., 1954. – 283 s.
3. **Dyachkov A. I.** Vospitanie i obuchenie gluhonemyih detey / Aleksey Ivanovich Dyachkov. – M.: APN RSFSR, 1957. – 348 s.
4. **Zyikov S. A.** Obuchenie gluhih detey po printsipu formirovaniya rechevogo obscheniya / Sergey Alekasndrovich Zyikov. – M.: APN RSFSR, 1961. – 360 s.
- Kolesnyk I.P.** Sotsializatsiia osobystosti gluhogo shkoliara / I.P.Kolesnyk. –K.,1994. – 110 s.
- Pochapin P. P.** O detskom i yunosheskom kommunisticheskom dvizhenii v shkolah gluhonemyih i slepyih / P. P. Pochapin. – M., 1928. – 40 s.
7. **Puzanov B. P.** Pravovoe obuchenie i vospitanie uchaschihsya starshih klassov vspomogatelnoy shkolyi : avtoref. diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.03 / B. P. Puzanov. – M, 1980. – 20 c.
8. **Spetsialna pedagogika: poniatiino-terminolohichnyi slovnyk** / za red. V.I.Bondaria. – Luhansk: Alma-mater, 2003. – 436 s.

Received 22.01.2016

Reviewed 27.02.2016

Accepted 26.03.2016